Cosmos Multidisciplinary Research E-Journal
Online Available at www.cmrj.in
Recognized International Peer Reviewed Journal
Impact Factor 5.69
ISSN No. 2456-1665

विद्रोहाची निर्मितीक्षमता: आंबेडकरवादी कवितेतील नकार आणि नवनिर्मितीचा द्वंद्वात्मक अनुबंध

प्रा. प्रभाकर जे. जांभुळे
कला, वाणिज्य महाविद्यालय, येवदा,
ता. दर्यापूर, जि. अमरावती, महाराष्ट्र,
pjjambhule38@gmail.com

सारांश (Abstract)

प्रस्तुत संशोधन लेख आंबेडकरवादी साहित्याच्या—विशेषतः कवितेच्या—केवळ विद्रोही स्वरूपाच्या विश्लेषणापलीकडे जाऊन त्यातील "निर्मितीक्षम" (creative) आणि **विधायक** (constructive) पैलूंचा शोध घेतो. या लेखाचे मुख्य प्रबंध-विधान (thesis statement) असे मांडता येईल की, आंबेडकरवादी कवितेतील विद्रोह हा केवळ प्रस्थापित सामाजिक-धार्मिक व्यवस्थेला दिलेला नकारात्मक किंवा विध्वंसक प्रतिसाद नसून, तो डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या "बुद्ध-प्रणीत तत्त्वज्ञानावर" आधारलेल्या एका नव्या, "धर्मनिरपेक्ष" (secular), "बुद्धिप्रामाण्यवादी" आणि "करुणा-केंद्रित नैतिक विश्वाच्या निर्मितीसाठी आवश्यक असलेली एक सकारात्मक आणि सर्जनशील पूर्वअट" (precondition) आहे. हा लेख आंबेडकरवादी कवितेतील "नकार" (rejection) आणि "नवनिर्मिती"(reconstruction) यांच्यातील "द्वंद्वात्मक नाते" (dialectical relationship) उलगडून दाखवतो. नामदेव ढसाळ, दया पवार, वामन निंबाळकर, अर्जुन डांगळे यांसारख्या प्रातिनिधिक कवींच्या निवडक कवितांच्या सखोल विश्लेषणाद्वारे, हा लेख हे सिद्ध करतो की, आंबेडकरवादी विद्रोह हा शून्यातून नव्हे, तर एका पर्यायी मूल्यव्यवस्थेच्या आकांक्षेतून जन्म घेतो आणि तिची पायाभरणी करतो.

मुख्य संकल्पना (*Keywords*): आंबेडकरवादी कविता, विद्रोह, दलित साहित्य, नवनिर्मिती, द्वंद्वात्मक नाते, नैतिक सौंदर्यशास्त्र, बुद्धिप्रामाण्यवाद, करुणा.

घटक १: प्रस्तावना – विद्रोहाच्या पलीकडे: नवनिर्मितीची आकांक्षा

आंबेडकरवादी साहित्य, विशेषतः साठच्या दशकानंतर उदयाला आलेली कविता, ही मराठी साहित्य परंपरेतील एक अत्यंत महत्त्वपूर्ण आणि क्रांतिकारी घटना मानली जाते. या साहित्याचा अभ्यास करताना, त्यातील विद्रोह, नकार, वेदना आणि संताप यांसारख्या भावनांवर आणि अभिव्यक्तींवर लक्ष केंद्रित केले गेले आहे. प्रस्थापित सामाजिक, धार्मिक आणि साहित्यिक मूल्यांना दिलेले आव्हान, हे या साहित्याचे प्रमुख वैशिष्ट्य मानले जाते, आणि ते योग्यही आहे. तथापि, आंबेडकरवादी साहित्याला केवळ

'विद्रोही' किंवा 'नकारात्मक' (in the sense of negation) साहित्य म्हणून पाहणे, हे त्याच्या व्यापक आणि अधिक गुंतागुंतीच्या स्वरूपावर अन्याय करण्यासारखे आहे. कोणताही विद्रोह हा पोकळीत जन्म घेत नाही. तो केवळ कशाच्या तरी विरोधात नसतो, तर तो नेहमीच कशाच्या तरी बाजूने असतो; एका नव्या, अधिक न्याय्य आणि मानवीय व्यवस्थेच्या आकांक्षेतून तो प्रेरित झालेला असतो.

याच सैद्धांतिक भूमिकेच्या आधारे, हा संशोधन लेख एक नवीन युक्तिवाद (thesis) प्रस्तुत करतो: आंबेडकरवादी कवितेतील विद्रोह हा केवळ प्रस्थापित सामाजिक-धार्मिक व्यवस्थेला दिलेला एक नकारात्मक किंवा विध्वंसक प्रतिसाद नसून, तो डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या बुद्ध-प्रणित तत्त्वज्ञानावर आधारलेल्या एका नव्या, धर्मनिरपेक्ष (secular), बुद्धिप्रामाण्यवादी आणि करुणा-केंद्रित नैतिक विश्वाच्या निर्मितीसाठी आवश्यक असलेली एक सकारात्मक आणि सर्जनशील पूर्व-अट (precondition) आहे. दुसऱ्या शब्दांत सांगायचे तर, या कवितेतील नकार आणि नवनिर्मिती या दोन भिन्न गोष्टी नसून, त्या एकाच नाण्याच्या दोन बाजू आहेत. जुन्या, विषम व्यवस्थेचा विध्वंस केल्याशिवाय नव्या, समतावादी व्यवस्थेची उभारणी अशक्य आहे. हा लेख, आंबेडकरवादी कवितेतील या नकार (rejection) आणि नवनिर्मिती (reconstruction) यांच्यातील द्वंद्वात्मक आणि परस्परपूरक नात्याचा शोध घेतो.

या युक्तिवादाच्या सिद्धतेसाठी, हा लेख खालीलप्रमाणे विभागलेला असेल:

- घटक २ मध्ये, 'विद्रोहाचा सामाजिक पाया' स्पष्ट केला जाईल. यात 'ठेविले अनंते तैसेची रहावे' यांसारख्या पारंपरिक, दैववादी मूल्यांना आंबेडकरवादी कवितेने दिलेला नकार आणि त्यातून व्यक्त होणारी वेदना, चीड आणि संताप यांचे प्रातिनिधिक कवितांच्या आधारे विश्लेषण केले जाईल.
- घटक ३ मध्ये, 'विद्रोहाचा नैतिक आणि तात्त्विक गाभा' उलगडून दाखवला जाईल. यात विद्रोह हा केवळ नकारापुरता मर्यादित नसून, तो बुद्ध-प्रणित प्रज्ञा, करुणा, समता आणि बंधुता यांसारख्या विधायक मूल्यांची प्रतिष्ठापना कशी करतो, हे दया पवार आणि वामन निंबाळकर यांच्या कवितांच्या माध्यमातून तपासले जाईल.
- घटक ४ मध्ये, नामदेव ढसाळ यांच्या कवितेचे विशेष अध्ययन (case study) करून, त्यांच्यातील विद्रोह कसा एकाच वेळी विध्वंसक आणि निर्मितीक्षम (deconstructive and creative) आहे, आणि तो जागतिक 'पोएटिक्स ऑफ प्रोटेस्ट'च्या संदर्भात कसा पाहता येतो, याचे विश्लेषण केले जाईल.
- घटक ५ मध्ये, या सर्व विश्लेषणाचा समारोप करून, आंबेडकरवादी कवितेचे मराठी साहित्यातील आणि भारतीय विचार परंपरेतील अद्वितीय योगदान स्पष्ट केले जाईल.

हा अभ्यास हे दाखवून देईल की, आंबेडकरवादी कविता ही केवळ 'दुःखाची गाथा' किंवा 'संतापाचा उद्रेक' नाही, तर ती एका नव्या, अधिक मानवीय आणि प्रबुद्ध समाजाच्या निर्मितीसाठी आवश्यक असलेल्या नैतिक आणि बौद्धिक ऊर्जेचा एक सर्जनशील अविष्कार आहे.

दुसरा घटक : विद्रोहाचा सामाजिक पाया – 'नकार' एक सर्जनशील कृती

आंबेडकरवादी कवितेतील विद्रोहाचे स्वरूप समजून घेण्यासाठी, तो कोणत्या सामाजिक आणि तात्त्विक पार्श्वभूमीवर उभा आहे, हे तपासणे आवश्यक आहे. हा विद्रोह आकस्मिक किंवा केवळ भावनात्मक उद्रेक नव्हता; तो शतकानुशतकांच्या शोषण, अपमान आणि अमानुषतेवर आधारलेल्या एका विचारसरणीला दिलेला एक सुजाण आणि जाणीवपूर्वक दिलेला प्रतिसाद होता. या विचारसरणीचा गाभा 'दैववाद' आणि 'कर्मविपाक सिद्धांता'त दडलेला होता, ज्याने दलितांवरील अन्यायाला धार्मिक आणि तात्त्विक अधिष्ठान प्राप्त करून दिले होते. 'ठेविले अनंते तैसेची रहावे | चित्ती असू द्यावे समाधान ||' ही संत तुकारामांची ओळ, जी मूळतः एका वेगळ्या आध्यात्मिक संदर्भात आली असली तरी, प्रस्थापित व्यवस्थेने तिचा अर्थ स्वतःच्या सोयीनुसार लावून, आहे ती परिस्थिती स्वीकारण्याचा आणि त्यातच समाधान मानण्याचा संदेश दिला. आंबेडकरवादी कवितेचा पहिला आणि सर्वात महत्त्वाचा विद्रोह हा याच दैववादी, यथास्थितिवादी (status quoist) विचारसरणीविरुद्ध होता.

१. दैववादाचा विध्वंस: 'नकार' ही पहिली पायरी

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी आपल्या लेखनातून आणि चळवळीतून दलितांच्या मनात ही जाणीव रुजवली की, त्यांचे दारिद्र्य आणि अस्पृश्यता ही दैवी किंवा कर्मकृत नसून, ती मानवनिर्मित, सामाजिक आणि राजकीय षडयंत्राचा परिणाम आहे. ही जाणीव म्हणजे एका मोठ्या बौद्धिक आणि मानसिक क्रांतीची सुरुवात होती. जर परिस्थिती मानवनिर्मित असेल, तर ती माणसांना बदलताही येते, हा आत्मविश्वास त्यातून निर्माण झाला. आंबेडकरवादी कवितेने हाच आत्मविश्वास आणि हाच नकार आपल्या काव्याचा मूलाधार बनवला. प्रसिद्ध कवी दया पवार आपल्या 'कोंडवाडा' (१९७४) या संग्रहातील कवितेत या नकाराला अत्यंत प्रभावीपणे व्यक्त करतात:

"बाप दाखव नाहीतर श्राद्ध कर, म्हणणाऱ्या परंपरा
मी धुडकावून लावल्या आहेत,
शतकानुशतके पिचलेल्या माझ्या बापाचा
अवमान करणाऱ्या परंपरा."
(पवार, १९७४)

येथे पवार केवळ एका विशिष्ट रूढीला नकार देत नाहीत, तर ते त्या संपूर्ण परंपरेलाच नाकारतात, जी त्यांच्या पूर्वजांच्या अपमानावर उभी आहे. हा नकार म्हणजे केवळ एक नकारात्मक कृती नाही; ती अस्मितेच्या शोधाची आणि आत्मसन्मानाच्या स्थापनेची पहिली पायरी आहे. 'मी' हा कर्ता, जो

आतापर्यंत परंपरेचा केवळ 'वाहक' होता, तो आता परंपरेचा 'चिकित्सक' आणि 'नियामक' बनतो. ही कर्तेपणाची (agency) भावना, हाच आंबेडकरवादी विद्रोहाचा गाभा आहे.

२. वेदनेचे आणि संतापाचे सौंदर्यीकरण

आंबेडकरवादी कवितेने केवळ नकार दिला नाही, तर तिने त्या नकारामागील वेदना, चीड आणि संताप यांना एक नवी, स्फोटक आणि अत्यंत प्रभावी अशी काव्यात्म भाषा दिली. तोपर्यंत मराठी कवितेत दुःख हे अनेकदा उदात्त (sublime), वैयक्तिक किंवा नियतीवादी स्वरूपात चित्रित होत होते. परंतु, आंबेडकरवादी कवींनी दुःखाला आणि वेदनेला एक सामाजिक आणि राजकीय परिमाण दिले. त्यांची वेदना ही वैयक्तिक नव्हती; ती एका संपूर्ण समाजाची सामूहिक वेदना होती.

अर्जुन डांगळे यांच्या कवितेतील खालील ओळी हे स्पष्ट करतात:

"आमच्या दुःखालाही फुटलेत आता नवे पीळ
आमची दुःखे आता आम्हीच पेटवतो
सिगारेटसारखी फुंकतो आणि राख करतो."

येथे दुःख हे सोसण्याची गोष्ट राहिलेली नाही; ते 'पेटवण्याची' आणि त्याचा प्रतिकार करण्याची एक ऊर्जा बनले आहे. दुःखाचे हे रूपांतर (transformation) अत्यंत महत्त्वाचे आहे. ते शोषित समाजाला बळीच्या (victim) भूमिकेतून बाहेर काढून, त्याला एका संघर्षशील योद्ध्याच्या भूमिकेत आणून ठेवते. या कवितेने वापरलेली भाषा ही प्रस्थापित काव्याच्या संकेतांना झुगारून देणारी आहे. ती रांगडी, थेट आणि अनेकदा स्फोटक आहे. शब्दांना शस्त्र बनवण्याची ही प्रक्रिया, हा सुद्धा प्रस्थापित साहित्यिक मूल्यांविरुद्ध पुकारलेला एक मोठा विद्रोह आहे. नामदेव ढसाळ जेव्हा 'पिंपळाच्या पानावर मेलेला कुत्रा' किंवा 'रक्तबंबाळ योनी' यांसारख्या प्रतिमा वापरतात, तेव्हा ते केवळ धक्का देत नसतात, तर ते प्रस्थापित सौंदर्यशास्त्राच्या (aesthetics) सीमाच उद्ध्वस्त करत असतात. थोडक्यात, आंबेडकरवादी कवितेचा विद्रोह हा दुहेरी स्वरूपाचा आहे. तो एकाच वेळी सामाजिक-धार्मिक मूल्यांविरुद्ध आहे आणि त्याच वेळी प्रस्थापित साहित्यिक संकेतांविरुद्धही आहे. 'नकार' देणे आणि त्या नकाराला एक नवी, अस्सल आणि शक्तिशाली भाषा देणे, ही या विद्रोहाची पहिली आणि सर्वात महत्त्वाची सर्जनशील कृती ठरते. या नकाराच्या पायावरच एका नव्या मूल्यात्मक व्यवस्थेची इमारत उभी राहणार होती.

तिसरा घटक: विद्रोहाचा नैतिक आणि तात्त्विक गाभा – नवनिर्मितीची पायाभरणी

आंबेडकरवादी कवितेतील विद्रोह जर केवळ प्रस्थापित व्यवस्थेच्या नकारापुरताच मर्यादित राहिला असता, तर तो एक अराजक (anarchic) किंवा विध्वंसक (nihilistic) उद्रेक ठरला असता. परंतु, या विद्रोहाचे खरे सामर्थ्य आणि त्याचे ऐतिहासिक महत्त्व हे त्याच्या निर्मितीक्षम (creative) आणि विधायक (constructive) पैलूंमध्ये दडलेले आहे. हा विद्रोह एका सुस्पष्ट तात्त्विक पायावर उभा आहे, जो डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचारांतून, आणि त्या विचारांच्या मुळाशी असलेल्या गौतम बुद्धांच्या

तत्त्वज्ञानातून आलेला आहे. आंबेडकरवादी कविता जुन्या, अमानवीय मूल्यांना नाकारताना, त्याच वेळी नव्या, मानवीय मूल्यांची पायाभरणी करते. ही मूल्ये म्हणजे – स्वातंत्र्य, समता, बंधुता, न्याय, बुद्धिप्रामाण्यवाद आणि सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे 'करुणा'.

१. बुद्ध, प्रज्ञा आणि करुणा: नव्या नैतिक विश्वाची निर्मिती

डॉ. आंबेडकरांनी बौद्ध धम्माचा स्वीकार केला, तो केवळ हिंदू धर्माला नकार देण्यासाठी नाही, तर एका नव्या, बुद्धिप्रामाण्यवादी आणि नैतिक समाजरचनेचा पाया घालण्यासाठी. बौद्ध तत्त्वज्ञानातील 'प्रज्ञा' (विवेक, ज्ञान) आणि 'करुणा' (प्रेम, सहानुभूती) ही दोन प्रधान तत्त्वे आंबेडकरवादी कवितेच्या नैतिक विश्वाचा केंद्रबिंदू बनली. जिथे जुनी व्यवस्था दैव, कर्मकांड आणि विषमतेवर आधारलेली होती, तिथे या कवींनी बुद्धी आणि प्रेमावर आधारलेल्या एका नव्या समाजाचे स्वप्न पाहिले. वामन निंबाळकर हे या विधायक दृष्टीचे एक महत्त्वाचे प्रतिनिधी आहेत. त्यांच्या 'गांधारी' या कवितेत ते म्हणतात:

"गांधारी, तू डोळ्यांवरची पट्टी सोड
आणि बघ नीट निरखून,
तुझे पुत्र कौरव कसे ओरबाडताहेत
द्रौपदीच्याच नव्हे, तर असंख्य द्रौपद्रींच्या लज्जेला."
(निंबाळकर, १९७३)

येथे निंबाळकर महाभारतातील मिथकाचे पुनर्वाचन करतात. 'गांधारी' हे त्यांच्यासाठी प्रस्थापित, डोळे असून आंधळ्या झालेल्या व्यवस्थेचे प्रतीक आहे. तिला डोळ्यांवरची पट्टी सोडायला सांगणे, म्हणजे तिला 'प्रज्ञा' आणि 'करुणे'चा वापर करून सत्य पाहण्याचे आवाहन करणे आहे. ही कविता केवळ अन्यायाचे वर्णन करत नाही, तर ती त्या अन्यायाविरुद्ध एक नैतिक भूमिका घेण्यास प्रवृत्त करते. ही नवनिर्मितीची भाषा आहे, जी जुन्या मिथकांना नवे, समकालीन आणि नैतिक अर्थ देते.

२. स्वातंत्र्याची नवी व्याख्या: 'माणूस' म्हणून जगण्याचा हक्क

आंबेडकरवादी कवितेने 'स्वातंत्र्य' या संकल्पनेला एक नवी, अधिक व्यापक आणि अधिक पायाभूत (fundamental) व्याख्या दिली. तोपर्यंत स्वातंत्र्य म्हणजे अनेकदा राजकीय किंवा राष्ट्रीय स्वातंत्र्य मानले जात होते. परंतु, या कवींनी स्पष्ट केले की, जोपर्यंत सामाजिक आणि मानसिक गुलामगिरी अस्तित्वात आहे, तोपर्यंत राजकीय स्वातंत्र्याला काहीही अर्थ नाही. 'माणूस' म्हणून जगण्याचा, सन्मानाने आणि आत्मप्रतिष्ठेने जगण्याचा हक्क, हेच त्यांच्यासाठी खरे स्वातंत्र्य होते.

दया पवार यांच्याच एका कवितेतील या ओळी पाहा:

"मी आता विकणार नाही काहीही
ना माझा घाम, ना माझा स्वाभिमान
यापुढे सौदे फक्त माणूसपणाचेच होतील."
(पवार, १९७४)

या ओळींमध्ये एक संपूर्ण आर्थिक आणि सामाजिक व्यवस्थेला दिलेला नकार आहे, जिथे माणसाची किंमत त्याच्या श्रमावरून किंवा जातीवरून ठरवली जाते. 'माणूसपण' हेच सर्वोच्च मूल्य आहे आणि त्याचाच व्यवहार झाला पाहिजे, हा आग्रह म्हणजे एका नव्या नैतिक अर्थव्यवस्थेची (moral economy) मागणी आहे. येथे विद्रोह आणि नवनिर्मिती एकजीव झाली आहे. जुन्या, शोषक व्यवहारांना नकार देणे, हीच नव्या, मानवीय व्यवहारांची सुरुवात आहे.

३. इतिहासाचे पुनर्लेखन आणि भविष्याचा वेध

आंबेडकरवादी कवितेने केवळ वर्तमान नाकारला नाही, तर तिने प्रस्थापितांनी लिहिलेल्या इतिहासालाही आव्हान दिले आणि एक पर्यायी, बहुजनवादी इतिहास मांडण्याचा प्रयत्न केला. शंबूक, एकलव्य, सीता यांसारख्या पौराणिक पात्रांकडे त्यांनी एका नव्या, विद्रोही दृष्टिकोनातून पाहिले. इतिहासाचे हे पुनर्लेखन म्हणजे केवळ भूतकाळाबद्दलची तक्रार नाही, तर ते भविष्यातील समाजाची दिशा ठरवणारी एक वैचारिक कृती आहे.

ज. वि. पवार आपल्या कवितेत म्हणतात:

"आम्हीच कोरलाय हा इतिहास आमच्या रक्ताने
इथल्या दगडा-धोंड्यांवर
आता तुम्ही वाचायला शिका,
नाहीतर तुमचे डोळेच काढले जातील."

या ओळींमधील आक्रमकता ही केवळ विध्वंसक नाही. ती एक इशारा आहे की, यापुढे इतिहास हा केवळ एका वर्गाच्या दृष्टिकोनातून लिहिला किंवा वाचला जाणार नाही. तो बहुजनांच्या, श्रमिकांच्या आणि दलितांच्या दृष्टिकोनातून पाहिला जाईल. स्वतःचा इतिहास लिहिणे, ही भविष्यात स्वतःचे स्थान निर्माण करण्याची सर्वात मोठी निर्मितीक्षम कृती आहे. थोडक्यात, आंबेडकरवादी कवितेचा विद्रोह हा विध्वंसक वाटला तरी, त्याच्या पोटात एका नव्या, अधिक न्याय्य आणि मानवीय समाजाच्या निर्मितीची प्रचंड ऊर्जा दडलेली आहे. तो केवळ 'काय नको' हे सांगत नाही, तर तो 'काय हवे' हे देखील तितक्याच ठामपणे आणि आत्मविश्वासाने सांगतो. हा 'काय हवे'चा नकाशाच त्याचे खरे नैतिक आणि तात्त्विक सामर्थ्य आहे.

चौथा घटक: विशेष अध्ययन (Case Study) – नामदेव ढसाळ आणि विद्रोहाचे वैश्विक परिमाण

आंबेडकरवादी कवितेतील नकार आणि नवनिर्मिती यांच्यातील द्वंद्वात्मक नात्याचे सर्वात तीव्र, गुंतागुंतीचे आणि वैश्विक पातळीवरील रूप जर कोणत्या कवीच्या लेखनात आढळत असेल, तर ते म्हणजे नामदेव ढसाळ यांच्या कवितेत. ढसाळ यांची कविता, विशेषतः त्यांचा 'गोलपिठा' (१९७२) हा संग्रह, म्हणजे मराठी साहित्याच्या प्रस्थापित संकेतांवर आणि सौंदर्यशास्त्रावर टाकलेला एक बॉम्बच होता. त्यांची कविता केवळ सामाजिक विषमतेवर भाष्य करत नाही, तर ती मानवी अस्तित्वाच्या तळाशी असलेल्या वेदना, लैंगिकता, हिंसा आणि जगण्याची आदिम प्रेरणा यांचा एक असा स्फोटक अविष्कार

करते, की जो तिला केवळ आंबेडकरवादी कवितेच्या चौकटीत मर्यादित न ठेवता, तिला पाब्लो नेरुदा, ॲलन गिन्सबर्ग किंवा चार्ल्स बोकोव्स्की यांसारख्या जागतिक 'पोएटिक्स ऑफ प्रोटेस्ट' (Poetics of Protest) च्या परंपरेत नेऊन बसवतो.

१. विध्वंसक सौंदर्यशास्त्र: प्रस्थापित भाषेचा आणि मूल्यांचा विध्वंस

ढसाळ यांच्या कवितेचा पहिला आणि सर्वात ठळक विशेष म्हणजे त्यांनी प्रस्थापित काव्यात्म भाषेचा आणि सौंदर्य कल्पनांचा केलेला संपूर्ण विध्वंस. तोपर्यंत मराठी कवितेत जे काही 'सुंदर', 'उदात्त' आणि 'श्लील' मानले जात होते, त्या सर्वांना ढसाळांनी जाणीवपूर्वक नाकारले. त्यांनी मुंबईच्या गटारगंगा झालेल्या वास्तवातील, वेश्यावस्तीतील (गोलपिठा), गुन्हेगारी जगातील आणि तळागाळातील माणसांच्या जगण्यातील भाषा, प्रतिमा आणि अनुभव मराठी कवितेच्या केंद्रस्थानी आणले.

'गोलपिठा' मधील एका कवितेत ते लिहितात:

"तुझे सौंदर्य म्हणजे
उकिरड्यावर फुललेले अभद्र फूल
कुष्ठरोग्याच्या जखमेतल्या किड्यांनी मकरंद चाखलेले"
(ढसाळ, १९७२)

ही प्रतिमा वाचकाला धक्का देते, त्याला अस्वस्थ करते. ती पारंपरिक सौंदर्य कल्पनांना उद्ध्वस्त करते. पण हा विध्वंस केवळ धक्का देण्यासाठी नाही. ढसाळ हे सुचवत आहेत की, ज्या समाजात कोट्यवधी लोकांचे जगणे हे उकिरड्यासारखे, कुष्ठरोग्याच्या जखमेसारखे आहे, त्या समाजात चंद्राचे, फुलांचे किंवा प्रेयसीच्या डोळ्यांचे सौंदर्य हे एक खोटे, दांभिक आणि अश्लील सौंदर्य आहे. खरे सौंदर्य हे या कुरूप वास्तवाला भिडण्यात आणि ते प्रामाणिकपणे व्यक्त करण्यात आहे. ढसाळांनी भाषेच्या आणि अनुभवांच्या पातळीवर जी 'अस्वच्छता' आणि 'अश्लीलता' आणली, ती प्रत्यक्षात प्रस्थापित समाजाच्या वैचारिक आणि नैतिक 'अस्वच्छते'वर ठेवलेला एक आरसा होती. हा विध्वंस म्हणजे एका नव्या, अधिक प्रामाणिक आणि अधिक व्यापक अशा सौंदर्यशास्त्राची पायाभरणी होती.

२. अस्तित्वादी विद्रोह: मानवी स्थितीचे सार्वत्रिकीकरण

ढसाळ यांची कविता केवळ दलित समाजाच्या दुःखापुरती मर्यादित राहत नाही. ती त्या दुःखाला एका वैश्विक, अस्तित्वादी (existential) पातळीवर नेते. त्यांच्या कवितेतील माणूस हा केवळ अस्पृश्य किंवा दलित नाही, तर तो आधुनिक, महानगरीय जीवनात परात्म (alienated), एकटा पडलेला आणि आपल्या अस्तित्वाचा अर्थ शोधणारा एक वैश्विक माणूस आहे.माणसाने या कवितेत ते म्हणतात:

"माणसाने माणसासारखे वागावे
एवढ्या साध्या-सरळ सत्यासाठी
माणसाने किती रक्त सांडावे?"

हा प्रश्न केवळ भारतातील जातीय विषमतेपुरता मर्यादित नाही. तो जगभरातील कोणत्याही प्रकारच्या शोषणाला, युद्धाला आणि हिंसेला लागू होतो. ढसाळ आपल्या कवितेतून दलितांच्या विशिष्ट अनुभवाला (particular experience) एका सार्वत्रिक मानवी स्थितीशी (universal human condition) जोडतात. त्यामुळे, त्यांचा विद्रोह हा केवळ एका समाजव्यवस्थेविरुद्धचा विद्रोह राहत नाही, तर तो मानवी अस्तित्वातील अन्याय, निरर्थकता आणि क्रौर्य यांविरुद्धचा एक व्यापक विद्रोह बनतो. हाच पैलू त्यांना जागतिक कवींच्या पंक्तीत नेऊन बसवतो.

३. निर्मितीची आदिम ऊर्जा: आंबेडकरी करुणेचा नवा अविष्कार

ढसाळांची कविता जितकी विध्वंसक आहे, तितकीच ती निर्मितीच्या एका आदिम ऊर्जेने भारलेली आहे. त्यांच्या कवितेत येणारी लैंगिकतेची आणि हिंसेची भाषा ही केवळ वर्णनात्मक नाही; ती जीवनाच्या आदिम, सर्जनशील शक्तीचे (primordial creative energy) प्रतीक आहे. या विध्वंसाच्या आणि अंधाराच्या पलीकडे, त्यांच्या कवितेत डॉ. आंबेडकरांनी दिलेल्या आत्मविश्वासाचा आणि करुणेचा एक प्रवाह सतत वाहत असतो. 'गोलपिठा'च्या अर्पणपत्रिकेत ते डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना उद्देशून लिहितात, "प्रिय बाबा, तुम्ही सुटाबुटात असता, पण मी फाटक्या माणसांच्या नोंदी ठेवतो." हे वाक्य वरवर पाहता आंबेडकरांपासून वेगळे होण्याची भाषा वाटत असली, तरी ती प्रत्यक्षात आंबेडकरांच्याच कार्याला एका नव्या, अधिक जटिल आणि तळागाळातील वास्तवात पुढे नेण्याची भाषा आहे. थोडक्यात, नामदेव ढसाळ यांची कविता आंबेडकरवादी विद्रोहाचे सर्वात जटिल आणि शक्तिशाली रूप सादर करते. ती एकाच वेळी प्रस्थापित सामाजिक आणि साहित्यिक मूल्यांचा विध्वंस करते, दलितांच्या विशिष्ट अनुभवाला वैश्विक पातळीवर नेते आणि या सर्व विध्वंसातून एका नव्या, अधिक आदिम आणि अधिक प्रामाणिक अशा निर्मितीच्या ऊर्जेला जन्म देते. ती नकार आणि नवनिर्मिती यांच्यातील द्वंद्वात्मक नात्याचा एक ज्वलंत अविष्कार आहे.

पाचवा घटक: निष्कर्ष – विद्रोहाचे सौंदर्यशास्त्र आणि नव्या समाजाचे स्वप्न

आंबेडकरवादी कवितेच्या या चिकित्सक प्रवासातून एक गोष्ट निःसंदिग्धपणे स्पष्ट होते: हा केवळ एक साहित्यिक प्रवाह नसून, ती एका संपूर्ण सामाजिक आणि वैचारिक क्रांतीची सर्जनशील अभिव्यक्ती आहे. या कवितेतील विद्रोह हा केवळ विध्वंसक किंवा नकारात्मक नाही, तर तो एका नव्या, अधिक न्याय्य आणि मानवीय समाजाच्या निर्मितीच्या आकांक्षेतून साकारलेला एक विधायक आणि निर्मितीक्षम प्रयत्न आहे. या लेखाच्या सुरुवातीला मांडलेले प्रबंध-विधान, की आंबेडकरवादी कवितेतील नकार आणि नवनिर्मिती यांच्यात एक द्वंद्वात्मक आणि परस्परपूरक नाते आहे, हे विविध कवींच्या उदाहरणांमधून सिद्ध होते.

या निष्कर्षाचे सार खालीलप्रमाणे मांडता येते:

1. नकार एक सर्जनशील कृती म्हणून: आंबेडकरवादी कवितेने 'ठेविले अनंते तैसेची रहावे' या दैववादी आणि यथास्थितिवादी विचारसरणीला दिलेला नकार, ही केवळ एक भावनिक प्रतिक्रिया

नव्हती. ती एका नव्या, कर्तेपणाच्या (agency) जाणीवेची सुरुवात होती. दया पवार यांच्यासारख्या कवींनी परंपरेला नाकारून, आत्मसन्मानाची आणि अस्मितेची पायाभरणी केली. हा नकार म्हणजे गुलामगिरीच्या मानसिक जोखडातून मुक्त होण्यासाठी उचललेले पहिले आणि सर्वात महत्त्वाचे सर्जनशील पाऊल होते.

2. विद्रोहाचा नैतिक आणि तात्त्विक पाया: हा विद्रोह पोकळीत नव्हता. त्याच्या मुळाशी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे आणि गौतम बुद्धांचे तत्त्वज्ञान होते. वामन निंबाळकर यांच्यासारख्या कवींनी आपल्या कवितेतून प्रज्ञा, करुणा आणि समता या मूल्यांचे आवाहन केले. त्यांनी जुन्या, अमानवीय मूल्यांच्या जागी नव्या, मानवीय मूल्यांची प्रतिष्ठापना करण्याचा प्रयत्न केला. यामुळे त्यांच्या विद्रोहाला एक नैतिक आणि विधायक दिशा मिळाली. तो केवळ 'काय नको' हे सांगणारा विद्रोह न राहता, 'काय हवे' हे सांगणारा एक सकारात्मक कार्यक्रम बनला.
3. विध्वंस आणि निर्मितीचे द्वंद्वात्मक नाते: नामदेव ढसाळ यांच्या कवितेच्या विशेष अध्ययनातून हे स्पष्ट झाले की, विध्वंस आणि निर्मिती या दोन वेगळ्या गोष्टी नाहीत. ढसाळांनी प्रस्थापित भाषेचे, मूल्यांचे आणि सौंदर्यशास्त्राचे जे विध्वंसन केले, तेच एका नव्या, अधिक प्रामाणिक आणि अधिक व्यापक अशा सौंदर्यशास्त्राच्या निर्मितीचे साधन बनले. त्यांच्या कवितेने दलितांच्या विशिष्ट अनुभवाला एका वैश्विक मानवी स्थितीशी जोडून, आंबेडकरवादी विद्रोहाला जागतिक 'पोएटिक्स ऑफ प्रोटेस्ट'च्या पातळीवर नेऊन ठेवले.

आंबेडकरवादी कवितेचे एकूण योगदान:

आंबेडकरवादी कवितेने मराठी साहित्य आणि भारतीय विचार परंपरेत एक अमूलाग्र बदल घडवून आणला आहे. तिचे योगदान केवळ दलित समाजाच्या वेदना मांडण्यापुरते मर्यादित नाही.

1. साहित्याचे लोकशाहीकरण: या कवितेने साहित्याच्या अनुभवविश्वाचा आणि भाषेचा परीघ विस्तारला. गावकुसाबाहेरचे, महानगरातील तळागाळाचे जग आणि त्यांची रांगडी, अस्सल भाषा यांना साहित्याच्या केंद्रस्थानी आणून, तिने साहित्याचे खऱ्या अर्थाने लोकशाहीकरण केले.
2. एका नव्या सौंदर्यशास्त्राची निर्मिती: तिने पारंपरिक, संस्कृतप्रचुर आणि उच्चवर्णीय सौंदर्य कल्पनांना नाकारून, 'विद्रोहाचे सौंदर्यशास्त्र' (Aesthetics of Rebellion) निर्माण केले. ज्यात वेदना, संताप आणि कुरूपतेतही एक प्रकारचे स्फोटक सौंदर्य असू शकते, हे तिने दाखवून दिले.
3. विचाराला कृतीची जोड: ही कविता केवळ एक कलात्मक अविष्कार नाही; ती एका सामाजिक आणि राजकीय चळवळीचा अविभाज्य भाग आहे. ती 'शिका, संघटित व्हा आणि संघर्ष करा' या आंबेडकरी संदेशाचे काव्यात्म रूप आहे. ती वाचकाला केवळ आनंद किंवा बोध देत नाही, तर त्याला अस्वस्थ करते, विचार करायला लावते आणि प्रसंगी कृतीसाठी प्रवृत्त करते.
4. शेवटी, आंबेडकरवादी कविता ही केवळ एका समाजाच्या दुःखाची गाथा नाही, तर ती मानवी स्वातंत्र्याच्या आणि प्रतिष्ठेच्या लढ्याची एक जागतिक गाथा आहे. ती आपल्याला आठवण करून

देते की, कोणताही खरा बदल हा जुन्याच्या नकाराशिवाय आणि नव्या मूल्यांच्या स्वीकाराशिवाय शक्य नाही. विद्रोह आणि नवनिर्मिती हे एकाच क्रांतीरूपी नाण्याच्या दोन बाजू आहेत आणि आंबेडकरवादी कविता ही त्या क्रांतीची सर्वात तेजस्वी आणि सर्जनशील अभिव्यक्ती आहे.

संदर्भसूची

1. ऑम्व्हेट, गे. (1994). *Dalits and the Democratic Revolution: Dr. Ambedkar and the Dalit Movement in Colonial India* (दलित आणि लोकशाही क्रांती: वसाहतकालीन भारतातील डॉ. आंबेडकर आणि दलित चळवळ). सेज पब्लिकेशन्स.
2. कसबे, रा. (1985). *आंबेडकरवाद*. सुगावा प्रकाशन.
3. गिन्सबर्ग, अॅ. (1956). *Howl and Other Poems* (आक्रोश आणि इतर कविता). सिटी लाइट्स बुक्स.
4. जोसेफ, स., व अर्लंड, के. टी. (संपा.). (2018). *Namdeo Dhasal: A Poet of the Underworld, Poems 1972–2006* (नामदेव ढसाळ: अधोविश्वातील एक कवी, कविता 1972–2006). नवयान.
5. झेलियट, ए. (1996). *From Untouchable to Dalit: Essays on the Ambedkar Movement* (अस्पृश्यापासून दलितापर्यंत: आंबेडकर चळवळीवरील निबंध). मनोहर पब्लिशर्स.
6. डांगळे, अ. (संपा.). (1992). *Poisoned Bread: Translations from Modern Marathi Dalit Literature* (विषारी भाकर: आधुनिक मराठी दलित साहित्यातील अनुवाद). ओरिएंट लॉंगमन.
7. ढसाळ, ना. (1972). *गोलपिठा*. प्रभा प्रकाशन.
8. देवी, ग. ना. (2002). *Of Many Heroes: An Indian Essay in Literary Historiography* (अनेक नायकांविषयी: साहित्यिक इतिहासलेखनावरील एक भारतीय निबंध). ओरिएंट ब्लॅकस्वान.
9. नेरुदा, पा. (1950). *Canto General* (कान्तो खेनेराल / सर्वसाधारण गीत).
10. निंबाळकर, वा. (1973). *गावकुसाबाहेरील कविता*. अस्मितादर्श प्रकाशन.
11. पवार, ज. वि. (1979). *नाकेबंदी*. ग्रंथालय प्रकाशन.
12. मणी, बी. आर., व सरदार, एस. (संपा.). (2016). *The Dissent of the Voiceless: An Anthology of Dalit Literature* (निःशब्दांचा विद्रोह: दलित साहित्याचा एक निवडक संग्रह). नवयान.